

Зміст

Передмова	11
Вступ	15
Частина 1	
Слово і мовна картина світу	
Розділ 1. Лексичне значення слова	27
Розділ 2. Ці непрості словесні стосунки...	46
Розділ 3. А ви до нас звідки? Походження слів	69
Розділ 4. Нелітературним вхід заборонено. Сфери вживання слів	84
Розділ 5. Хто останній на загальновживання? Активна і пасивна лексика	100
Розділ 6. На колір і смак товариш не всяк. Фразеологізми	106
Частина 2	
Будова слова	
Розділ 7. Яка морфема найкрутіша?	119
Частина 3	
Повнозначні частини мови	
Розділ 8. Усе має імена. Іменник	135

Розділ 9. Усі імена мають ознаки. Прикметник	154
Розділ 10. Усі знають про кількість. Числівник	168
Розділ 11. На заміні сьогодні він. Займенник	189
Розділ 12. Усе щось робить. Дієслово	196
Розділ 13. А незмінний такий один. Прислівник	232

Частина 4

Службові частини мови

Розділ 14. Найближчий до начальства. Прийменник	247
Розділ 15. Архітектор речень. Сполучник	278
Розділ 16. Творчий пульс нашого колективу. Частка	288

Частина 5

Вигук

Розділ 17. Гукни так, щоб тебе побачили	309
Післямова	318
Подяки	320
Література	322
Бонус. На жаль VS нажаль	332

Лексичне значення слова

Я знаю одного півторарічного хлопчика, якого той факт, що буляки не існує, точно не влаштує. Але тут зібралися дорослі люди, які спробують мужньо прийняти це, з'ясувавши на яких підставах авторка взагалі стверджує таку жорстоку річ.

Якщо з визначенням мови було складно, то зі словом складніше втричі. Скільки на світі мовознавців, стільки й визначень поняття «слово». Це тому, що кожен розуміє цю основну мовну одиницю по-своєму.

Але ми знову-таки не ускладнюватимемо й відштовхуватимемося від прописних істин. Найпершу ми вже згадали: слово — це комплекс звуків. Факт? Факт. Слів без звукової оболонки не існує. Складне прізвище *Непийвода*, іще складніше

Панібудьласка і простий прийменник до мають спільну ознаку: вони утворені зі звуків.

Проте й буляка утворена зі звуків, заперечите ви й за кілька років — нинішній півторарічний хлопчик. Так, утворена, але ця звукова оболонка не має дечого, що дало б їй підстави назватися словом і увійти в наш щоденний слововжиток.

Слово мусить співвідноситися з певним явищем дійсності, тобто щось називати. Ця історично закріплена у свідомості носіїв мови співвіднесеність називається **лексичним значенням**. Цей буквально проривний винахід людського мозку є продуктом мисленнєвої діяльності, що полягає у виділенні об'єктів навколишньої дійсності, узагальненні їх, порівнянні й виокремленні їхніх основних ознак. Інакше кажучи, для називання такого об'єкта, як *дерево*, у людини є спеціальне слово, що може позначати і черешню, що росте в мамі на городі, стара-стара, а кожен рік цвіте; і тополю, що вітер край дороги гне додолу; і загалом усі на світі черешні; і тільки пірамідальні тополі; і черешні з тополями, дубами й кленами разом.

Людина називає все, що бачить довкола себе і в самій собі: це і предмети з природними явищами, і дії, і кількість, і ознаки, і психоемоційні стани, і почуття, і якості тощо. Для всього цього в неї є слова. Так-так, шановний друже, я бачу, що ви хочете заявити про слова, які не

називають явищ дійсності, як-от прийменник у чи сполучник й. Справді, у таких слів немає лексичного значення, проте є значення граматичне. Про нього ми поговоримо в інших розділах, а на цьому етапі відзначмо вже дві ознаки слова: звукова оболонка і наявність значення.

Проте значення може бути і в морфемі. Що ще за морфема, не було ніякої морфемі! Не лякайтеся, так хитромудро називаються частини слова: корінь, префікс, суфікс, закінчення. Забіжимо трохи наперед і розгляньмо корінь *-весн-*. Чи розуміємо ми, що він позначає? Очевидно, так: *весну*. І навіть якщо ми в подальшому додаватимемо суфікси (*весняний, весніти, веснівка*) й префікси (*провесінь, звесни*) — основне лексичне значення все одно буде співвіднесене з порою року під назвою *весна*. Морфемі збираються на другому рівні мови, але там нудно. Тому їх усіх можна зустріти на вечірці в слова, на третьому поверсі.

Як і слово, морфема теж має звукове оформлення. То чим же тоді вони зі словом відрізняються? На сцену запрошується третя ознака: самостійність. Слово може утворювати речення з іншими словами, а може й саме бути реченням (*Сутеніє. Тиша. Заходьте. Красиво*). У нашій мові слово може займати будь-яку позицію в межах речення без суттєвої втрати змісту висловлення. Наприклад, у простісінькому реченні *Сергій*

пише геніальні вірші слова можна легко попере-
ставляти: *Пише Сергій вірші геніальні* (як варі-
ант початку саги про Сергія); *Вірші Сергій пише*
геніальні (і спробуйте заперечте); *Геніальні вірші*
пише Сергій (і тільки Сергій) і так далі. А якщо
спробувати зробити таку рокировку з морфема-
ми? *Провесінь — весіньпро, веснівка — кавеснів?* Ну,
таке. Щось не спрацьовує. Бо морфеми існують
лише в межах слова в правильно дотриманій по-
слідовності. А слово існує саме по собі. Майже як
кіт, тільки не просить їсти.

Із самотійністю тісно пов'язана така ознака,
як цілісність. Це означає, що слово ми можемо
легко розпізнати на слух, бо в потоці мовлення
воно виокремлюється паузами й має свій наго-
лос. На письмі, само собою, слова відокремлені
одне від одного. Тут також можна заперечити,
зауваживши, що мовлення в нас суцільне, то-
му ніяких пауз, принаймні в межах одного ви-
словлення ми не робимо. Це також правда, коли
справа стосується рідної мови. У такому випадку
слово ще й відтворюване, тобто всі слова в пото-
ці мовлення ми несвідомо впізнаємо. Інакше
кажучи, якщо я кажу, що *Спізнюся на зустріч на*
півтори години, ніхто з моїх співрозмовників не
замислюється над значенням кожного окремо-
го слова в цьому попередженні, бо мозок їх уже
впізнав, а осмислює передусім те, коли це я стала
такою нахабною, що беру собі на спізнення аж

такий люфт. З іноземною мовою складається інакше: під час її вивчення надзвичайно важливо виокремлювати слова з потоку мовлення. Саме тому спочатку, коли лише вчимося говорити іноземною, між словами ми робимо паузи. А коли припиняємо це робити, нас можна привітати — мозок навчився впізнавати чужомовні слова й момент, коли ми впевнено загутаримо нерідною мовою, наблизився семимильним кроком.

Що ж, у нас уже є всі основні характеристики, відповідно до яких ми можемо сформулювати означення слова.

Отже, **слово** — це основна значуща самотійна одиниця мови, утворена з цілісного комплексу звуків, що співвідноситься з певним явищем дійсності (предметом, дією, ознакою, процесом, характеристикою, кількістю тощо), називаючи його, закріплена у свідомості мовців і відтворювана в кожній мовленнєвій ситуації.

Знову страшно? Не варто боятися, спростімо це все врешті й просто запам'ятаймо: слово складається зі звуків, має значення, щось називає (вказує на щось чи виражає) і влаштовує вечірки на третьому поверсі багаторівневої мовної системи. А словесні вечірки — це завжди феєрія.

Ці непрості словесні стосунки...

Якщо вам здається, що слова в мові лежать по шухлядах відповідно до літер, з яких починаються, а мовці просто беруть їх звідти, коли треба, то вам здається. Слова — це елементи складної системи, вони постійно вступають між собою у зв'язки, але не хаотичні, безладні, а навпаки, надзвичайно логічні. І я зараз не про те, що вони складаються й утворюють речення. Це само собою. Але навіть коли слова речень чи текстів не утворюють, а відпочивають собі в словниках, вони пов'язані між собою. У силу не надто хорошого характеру, про який ми вже неодноразово згадували, я навіть назву термін, яким цю пов'язаність позначають. Це **парадигматичні відношення**. Можете цього не запам'ятовувати, просто знайте: слова в мові не існують самі по

собі. Якщо є слово, значить, у мові обов'язково є ще принаймні одне, з яким воно пов'язане. А на ділі геть не одне, а багато, багато слів. Зв'язок цей вони тримають через значення: значення слів можуть бути однаковими, подібними, протилежними, родо-видовими тощо. Повторюся: це не просто мішок словоформ, який кожен з нас несе, перекинувши через плече. Це система, упорядкована й структурована, яку мовці опановують змалечку, щоб потім не замислюючись відтворювати в мовленні.

Простіше кажучи: кожен мовець тримає в підсвідомості знання, що певне слово можна замінити іншим словом із подібним значенням, щоб уточнити певний нюанс (скажімо, у слова кричати доволі широкий діапазон уточнень — *волати, верещати, репетувати, горлати, надриватися* і т. д. — обирайте найточніше для певної ситуації, скільки захочете); також мовець знає, що слова можуть бути протиставлені за значенням (*чорне — біле, високо — низько, красунчик — страшко*); що вони можуть бути подібні за звучанням, і це доволі весело, та й загалом мовець підсвідомо так тими словами орудує, що завиграшки дає фору штучному інтелекту. Думаю, ви вже здогадалися, до чого я хилю.

Для парадигматичних відношень між словами в нас є терміни, які ми знаємо й шануємо ще з молодшої школи: синонімія, антонімія, омоні-

мія, паронімія. І ще трохи, але то вже обговоримо десь потім, на науковій конференції.

Синоніми

Наша улюблена синонімія! Явище, яке завжди вирятовує в незручних мовленнєвих ситуаціях, годує митців слова і ще й неабияк розкриває національну мовну картину світу. Останнє зараз поясню. Ми знаємо, що синоніми – це слова з подібними значеннями, але різні за звучанням і написанням. Наприклад, синонімами до слова *стрибати* є *скакати*, *гоцати*, *плигати*. Синонімів у слова може бути так багато, що разом вони утворюють цілі синонімічні ряди. Традиційний приклад – це дієслово *іти* і всі можливі синоніми до нього, яких я тут не наводитиму, бо ви й самі їх знаєте. Проте буває й так, що слово має небагато синонімів, ба навіть один-єдиний чи то й узагалі не має. Від чого це залежить?

А ось тут і виходить на передній план мовна картина світу. Якщо у свідомості певних мовців якесь явище посідає важливе місце, це означає, що для його позначення в мові буде багато різних слів (синонімічних між собою), якщо явище незначне – синонімів, відповідно, буде менше. Ось чому в північних народів є багато слів на позначення снігу, а в народів Африки – на позна-

нення різних видів піску. Як вам здається, багато в нашій мові слів-синонімів до *піску*? Та щось не дуже. Можна навіть сказати, взагалі немає. Натомість у нас усе гаразд із синонімами, наприклад, до слів *хліб*, *любов*, *хата* і, звісно, *воля*. Щось мені видається, що цими чотирма словами я мимохіть вичерпно описала картину світу но-зіїв української мови.

Є красивий міф, що в мові ескімосів понад 50 назв на позначення відтінків білого кольору. Насправді їх значно менше, щось близько 17, але те, що їхня картина світу вимагає деталізації поняття «білий», — факт. Оскільки ескімоси живуть у відповідних, «сніжних», умовах, розрізнення білого кольору за відтінками є для них природним. Так само як природними для нашої мови є численні синоніми до слова *скирта* (*стіг*, *ожеред*, *копиця*, *прикладок*, *оденок*, *бурта*, *купа*, *кагат* та ін.).

Синоніми категоризують світ, який ми старанно вимальовуємо на власній картині. Це ніби різні пензлі й фарби, якими ми робимо мазки у своїй уяві. Досліджувати синоніми надзвичайно цікаво, тож якщо у вас виникло бажання дізнатися, яких синонімів і до яких слів у нашій мові найбільше, — не зволікайте. Цікаві враження й несподівані відкриття навіть після неспішного гортання словника синонімів української мови вам гарантовані.

А ви до нас звідки?

Походження слів

Слова в мові звідкись з'являються. Це факт. Можна було би припустити, що десь на стівці в кабінеті сидить провідний спеціаліст із придумування слів і щомісяця видає на-гора певну кількість одиниць, визначену в переліку посадових обов'язків — і це, між іншим, був би не найгірший варіант, адже ми завжди мали б до кого звернутися з претензіями, що те чи інше слово нам не подобається. Однак такої шари не буде. І провідного спеціаліста теж.

Варіантів напóрати слів у рідній мові два: 1. Позичити. 2. Зробити свої. Зараз нам більше до вподоби перший варіант, бо він легший. Раніше наші пращури легких шляхів не шукали, тому передали нам у спадок багаж питомої лексики, якою ми послуговуємося нині й послуговуватимемося завжди.

Власне українська лексика

Це слова незапозичені, питомі, корінні, ті, які виникли в українській мові колись давно. Можна навіть сказати, що вони були в українській мові споконвіку, тому цю лексику також називають **СПОКОНВІЧНОЮ**.

До споконвічних слів належать і ті, які українська мова успадкувала з:

- **індоевропейської** мовної спільності
(мати, батько, серце, дім, бути й деякі інші),
тому ви могли зауважити, що в мовах, які належать до індоевропейської мовної сім'ї (наприклад, італійська, грецька, німецька, вірменська тощо), ці слова звучать подібно;
- **спільнослов'янської** мовної єдності
(чоловік, губа, палець, пшениця, пиво, душа, правда, боліти, киснути, розумний, короткий та ін.), звучання яких подібне в усіх слов'янських мовах.

Проте більшість питомих слів не успадковані, а створені суто на українському мовному ґрунті, тобто вони є тільки в нашій мові (проте якщо треба, ми охоче поділимося, нам не шкода). Це найбільший шар загальноновживаної лексики; мовознавці стверджують, що власне українських слів у мові 90 %. Вам може здаватися, що це не

так і що питомих слів у нас, особливо зараз, не так уже й багато, але зверніть увагу, що вони позначають:

- назви місяців: січень, березень, липень, жовтень, грудень;
- частини тіла: мозок, брова, вухо;
- психічні стани: кохати, мріяти, млосно;
- предмети побуту й одяг: спідниця, черевик, чобіт, хустка, стрічка, клуня, підручник;
- тварин: свиня, крижень, гуска;
- страви і напої: вареник, галушка, борщ, горілка, паляниця, млинець, узвар;
- якості людини: дебелий, гомінкий, галасливий, мрійлива, кохана, чарівлива;
- стани природи: віхола, хурделиця, повітря, завірюха тощо.

А скільки питомих українських прислівників, що характеризують дію (вистрибом, притьмом, нишком, назирцем, бігцем, миттю, крадькома, навпростець, навпомацки, сторчака, знести-му, обмаль, горілиць, віч-на-віч та ін.)! А скільки

службових слів (задля, коло, щодо, проте, дарма що, хіба, невже, либонь тощо)! І ще багато-багато слів, які ми вживаємо щодня, навіть не замислюючись, що вони прийшли до нас із глибини століть, супроводжують нас від народження й нікуди не подінуться з нашої картини світу ніколи.

А хто ж їх придумує?

Загалом знайти якогось конкретного творця питомих слів української мови неможливо. Коли ми називаємо пісню народною, то маємо на увазі, що її нібито написав народ. Однак на практиці це доволі дивно: народ навряд чи збирається весь на загальнонаціональну зустріч, де зосереджено вигадує й занотує текст. Насправді ми називаємо пісню народною, бо імені її творця вже ніколи не визнаємо, натомість його текст живе в народі, що кладе його на музику, співає і всіляко шанує. Зі словами відбулося приблизно те саме: хтось і колись справді вигадав їх, однак коли вони стали загальноновживаними, тобто їх стали вживати всі носії української мови, ім'я творця вже втратило сенс.

Хоча є й такі власне українські слова, автори яких нам відомі. Наприклад, Іван Котляревський уперше у своїй «Енеїді» вжив слово *несамовитий*, а Лесі Українці належить перша заявка на слово *промінь*. Кажуть, її мама, Олена Пчілка, вигадала слово *мистецтво*, а Іван Нечуй-Левицький — слова *перепона*, *стосунок* і *світогляд*. Багато мовознавчих термінів, які траплятимуться і в цій книжці, належать авторству Агатангела Кримського, Олени Курило, Григорія Холодного та інших науковців. Ви трохи шоковані? Це чудово, такий і був план.

З іншого боку, це доволі неоднозначний момент: достеменно невідомо, що було першим — курка чи яйце. Тобто хто все-таки вигадав: письменник або науковець, після якого слово пішло в народ, а чи народ, після спілкування з яким письменник або науковець узяв влучне слово у свій твір?

Навряд чи ми дізнаємося. Пропоную компроміс: вважати, що письменники з науковцями вигадують слова (бо це справді так, це їхнє призначення), але не всі вигадки мандрують у народ. Наприклад, Тичинове *яблуневоцвітно* не прижилось, а Шевченкове *високочолій* — цілком. І навпаки: є слова, якими здавна послуговуються в народі, але в літературну мову вони не потрапили й загальноновживаними не стали. Скажімо, на Закарпатті *повидло* називають *леквар*, однак ще не знайшлося такого письменника, який навчив би цієї назви всіх носіїв української. Але ми почекаємо, бо звучить гарно, чи не так?

Неважко помітити, що власне українська лексика зосереджена передусім на побуті, явищах природи й довколишньої дійсності, які супроводжують нас протягом життя, на характеристиках людей, їхніх стосунках — тобто на всьому тому, що і є нашою картиною світу. Загалом, якби виокремити всі питомі українські слова й розглянути їхні значення, можна було б здійснити доволі вичерпне дослідження про мовну свідомість українців, про те, як вони бачать українською все довкола. Цілком імовірно, що це вже